

İSLÂM
ve
SANAT

Tartışmalı İlmî Toplantı

07 – 09 Kasım 2014

Akdeniz Ü. Hukuk Fakültesi Konferans Salonu

Kampüs - Antalya

İstanbul 2015

TASAVVUFÎ PERSPEKTİFTE
NESNEDEKİ SANAT ve ESTETİK ALGISI

Ali TENİK♦

Giriş

Tasavvuf, Allah'ın bu dünyada tecrübe edilebilir bir varlık olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu ilmin perspektifinde Allah, her nesnede, her zerrede ve her mekânda isim ve sıfatlarıyla mevcuttur. O'nun cemâlini her eşyanın zerresinde, her an ve her zaman müşahede etmek mümkündür. Tasavvuf, tüm varlıkları Allah'a bağlayarak, tevhîdlerken, öte taraftan O'nun diğer varlıklara benzemediğini "tenzih" olarak gösterir.

Tasavvufî anlayışta Yaratıcı, her insanın gönlüne "güzelliği" algılama yetisi koyarak, insanda bütün nesnedeki "ilâhî güzelliği" algılama yeteneğini ve potansiyelini fıtrî olarak var etmiştir. "Levh-ı Mahfûz/Kitabün Mesdûr"[1] kaynaklı ilâhî metinlerde, hem Yaratıcının ortaya koyduğu sanat hem de Yaratıcının en mükemmel sanatı olan insanın kendi ilâhî tabiatıyla var ettiği sanat vahiy kaynaklıdır. Tasavvuf metinlerinde işlenen ilâhî sanat, varlığın ilâhî perspektifte yorumunun bir neticesidir. Bu metinler, "tasavvufî akıl" denilen bir algıyla Allah'ın ilminin ışığında değerlendirilir. Tefekkürî/derûnî tasavvufî akıl, yani kalbî akıl ile beyin aklının birleşeni fitrî olan sanatı en mükemmel şekliyle idrak eder. Zira tasavvuf, kendine özgü bir eğitim ve terbiye metoduyla, gizemlerle örtülü olan insanı ve diğer varlıkları onlarda keşfolunmayı bekleyen hikmeti idrak ederek anlamaya ve çözmeye çalışmaktadır.

Tasavvuf, varlığın ruhunun derinliklerine inerek, bu gizeme yolculuk yaparak, buradaki sırları anlamayı başat görev olarak görmüştür. Bu anlayışını, diğer düşünce ve inançlarda olduğu gibi, ortaya konulan konulardaki merakını yalnızca zihinsel bir tatmin amacıyla ele almamış; merak, sorgulama, kuşku ile yaklaşmamış, konu edindiği şeyleri birebir yaşamak ve kendilerine mal etmek gibi bir bilgilenme ve yaşama yolunu seçmiştir. Çünkü tasavvuf, hedeflediği konuyu sözde ya da "kâl" da bırakmayarak, yani satırlarda değil, sadırlarda yaşamayı gaye edinmiştir.

♦ Yrd. Doç. Dr., Harran Ü. İlahiyat Fakültesi, ali.tenikı@gmail.com

[1] Bk. Râ'd, 13/39; Vâkıa, 56/78.

Sûfî perspektifte eşyayı hakikî bir şekilde algılamak, yani Allah'ın her nesnede "varoluş" sahnesine koyduğu estetiğin-güzelliğin farkına varmak, eşyadaki ahenk, zerâfet ve inceliği fark ederek tasvir etmek, tıpkı yazılı ilâhî bir metni tefsir etmek gibidir. Birisi yazılı olan bir metine o konuda bildikleriyle yorum getirirken, diğeri daha ağır ve önemli bir görevi ifa etmektedir. Zira evrende varolan varlığı yorumlayan, gönül aklıyla tefekküre dalıp, gönül ilmiyle tabiatta mevcut bulunan dikili âyetleri anlamaya çalışır. Bu hâl, insanın kendini bir bütün olarak Yaratıcıya ve onun varlıklarına vermesinin, onlarla bütünleşmesinin neticesin de, onlarda var olanı ilâhî hakikati yorumlayabilmektir. Bu anlayış, "tefekkürî akıl" ile eşyadaki ilâhî tecellîyi algılama istidadıdır. Bu idrak etme hakikati, sûfîlerin tecrübe metoduyla gerçekleşir. Sûfîler, ilme'l-yakîn/akla dayalı tecrübeden 'ayne'l-yakîn/nesnel tecrübeye oradan da hakka'l-yakîn/yaşayarak tecrübe etmeyi hâllerinde yaşayarak, "Mutlak Güzellik" hakikatine ulaşırlar.

İslâm ya da tasavvufun dışındaki felsefe, din, düşünce, inanç ve anlayışlarda sanat, kendini tanrılaştıran veya tanrılaştırılmış insanın ruh yansımasını ortaya koyar. Onlar, fitrî ruhsal/içsel gerçekliğin değil, nesnel masumiyeti göstermek için sanat yapmaktadırlar. Tasavvuf dışı mistik veya dinî anlayışlarda sanatın görünüm ilkesi kesinlik ve ritimdir. Bu sanat anlayışı, öngörülemez ilkelerden ya da duygulardan meydana gelen bir manevî tefekkürün ilâhî inceliklerini işlememektedir. Zira bir sanat eserinin taşıdığı özelliklerin birincisi, muhtevanın asaleti ve bu sanatın ruhunu ortaya koyan gerçektir. İkincisi, sembolize ettiği şeyin kusursuzluğu, yani eserin uyumudur; üçüncüsü, üslûbun netliği, sadeliğidir.[2]

Tasavvuf anlayışında ise, donuk/camid olan her nesnede (taş, toprak, mermer, beton, harç vb.) ebedî manevî bir rûh ve ilâhî bir yansıma vardır. Bu ve diğer nesneler eğer kimlik kazanmamış vahşi tabiatlı bir öznenin elinde farklı şekillere büründürülürse, o vakit taş ölüm, beton da ezme makinesine dönüşür. Bu öznenin inşa ettiği her eser her yapı bütünüyle karanlık bir hapishane olur.

İslâm dışı sanat anlayışlarında, insanda potansiyel olarak mevcut bulunan yaratıcı güç hep yok sayılmıştır. Onlara göre, insan bir şey ortaya koyamaz, çünkü yaratmak ve ortaya koymak Yaratıcının işidir.[3] Ancak tasavvuf, bu anlayışın tam zıddı olarak şunu ifade etmektedir; "Al-

[2] Frithjof Schuon, "*Forms in Art*", The Trannscendent Unity of Religions, Theosopical Publishing House, 1993, s. 37.
[3] Marc Jimenez, *Estetik Nedir*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2008, s. 27.

lah'tan insana miras olarak geçen rûh, yani Allah'ın nefhası olan bu ruhun potansiyeli ve yansımasıyla[4] insan, her konuda olduğu gibi, sanat ve estetik konusunda da her şeyin en güzelini yapacak kudrete sahiptir." Çünkü sûfî, Yaratıcının o sonsuz kudretinden çıkan rûhun insana hayat vermesiyle, o, her konuda her şeyin en güzelini ortaya koyabileceğinin gerçeği bilinciyle, ortaya koyduğu her eserde bu ilâhî rûhun yaratıcılığını gösterir.

Tasavvufun kevn/oluşa çıkan her eşyayı detaylandırarak algılama anlayışı; en küçük zerreden en büyük nesneye kadar varoluş sahnesine çıkan tüm varlıkta eşsiz ilâhî sanat ve estetiği dikeyine tahkîk ederek incelemek, "varlık" kazanan her nesneyi derûnî olarak analiz etmeye dayanır. Bu tahkîk yapılırken; "O, her an bir iş/oluş içindedir."[5] gerçeği doğrultusunda, yani Yaratıcının yeni isim ve sıfatla her an her nesnede yeniden tecellîlerde bulunmaktadır. Yaratıcının sınırsız ve sayısız isim ve sıfatlarının eşyaya yansıyan o ince estetiğini ve güzelliğini fark ederek onu içselleştirir. Sûfîlerin ortaya koyduğu ilâhî nefhanın yansıması olan eşya, Batılı düşünür ve sanatçıların kendilerince yorumladıkları ne belli sayıdaki yazı ve harflerin "sanat" perspektifiyle kâğıda dökme eylemi, ne farklı geometrik şekillerin duvara, halıya ve kilime işleme iş ne de cami ve diğer beli başlı imâretlerde farklı tarzlarda ortaya koyma uğraşıdır.[6]

Tasavvuf, varoluş sahnesine çıkan hiçbir varlık arasında herhangi bir ayrım yapmadan insana, tüm varlığın tefekkür/dikey düşünme yoluyla Allah'a götüreceği bilincini vermektedir. Zira nesneyi algılama ve yorumlamada tasavvufun temel anlayışında hiçbir çatışma söz konusu değildir. Yalnızca tasavvuf özü ile bütünleşmemiş bazı lokal tasavvuf ve tarîkat anlayışlarında ortaya çıkan sapmalarla sanat ve estetik anlayışı değerlendirmek tamamen yanlıştır ya da kasıtlı bir algı yaratma niyetidir. Yoksa tasavvufun temel anlayışında her inancın her düşünce ve felsefenin çok önünde olan bir estetik ve güzellik gerçeği vardır. Bu anlayış; Hristiyanların ikonları, İsa heykelleri ve azizlerin resimlerinde süslü olan camlara işlenen sanat ve estetik (!) olarak sunulan şeylere benzememektedir.[7]

Sûfîler, Allah'ın, "Biz her şeyi yerli yerince yarattık, yarattıklarımızda herhangi bir kusur ve sapma bulamazsınız." beyanının gerçeğiyle hareketle varlık alanındaki her eşyadan benzersiz güzelliği ve estetiği

---

[4] Bk. Hicr, 15/29.
[5] Rahmân, 55/29.
[6] Oliver Leaman, *Islamic Aesthetics An Introduction, Edinburg University Press* 2004, s. 53.
[7] *Aynı eser*, s. 54.

görerek, yaşayarak ve dokunarak Allah ile bütünleşirler. Onlar, her varlıkta çıkan sesin onların derûnundan gelen ve Yaratıcıya doğru yükselen içten bir yakarışın tezahürü olduğunu ifade ederler.

Bu yüzden sûfî, sanatı, hem soyut hem somut anlamda en güzel şekilde ortaya koyan kişidir. Zira soyut açıdan ortaya koyacağı estetik, güzellik ruhsal yönde tamdır. Çünkü o, Yaratıcının yaratılışında kendisine verdiği mevcut yeteneklerini ortaya çıkararak akıl ve ruh birlikteliğinin en mükemmel derecesini yaşamaktadır. Somut yönü ise, soyut hakikatle nesneye bakan kişi, yaptığı eserde, ortaya koyduğu işte her şeyin en güzelini yapar. "Kalbî akıl", yani gönül-akıl birlikteliği ve tüm duyusal kabiliyetlerini "Güzel"e odaklayan sûfî her halükârda her şeyin en güzelini üretir. Zira sûfî, her eşya ve nesnenin bir sanat eseri, bir estetik harikası, bir güzellik abidesi olduğunu bilir. Diğer felsefe, inanç ve düşüncelerde "sanat" "estetik" ve "güzellik" farklı şekillerde değerlendirilir; örneğin konunun uzmanları Descartes'in sanat anlayışını ele alıp incelerken, tasavvuf, hiçbir ayırıma girmeden üç konuyu bir bütün olarak tahlil etmektedir.[8]

Tasavvuf, duyguyu okşayan, insana haz veren bir yapıtı "sanat" olarak algılamaz. Tasavvuf, bakabilme, hissedebilme ve idrak etme yeteneği olan herkesin her nesnede sanat algısını alabileceğini söyler. Yoksa sadece insanı heyecanlandıran güzel şeyleri sanat olarak görmemektedir. Çünkü "güzel" olan her şey, güzel olan şeylerin seyredilmesi, algılamasından doğar. Varlıkta görülen uyumun, âhengin, dengenin hissedilmesi, bu varlıkta mevcut olan ilâhî kusursuzluğun idrak edilmesine sebep olur. Estetik güzellik aslî bir mülahaza değildir. Yaratılanlarda çirkinliği, kusuru görmeyen tasavvufî anlayışa göre "güzellik", bütün insanda ve tüm varlığın kendisindedir.

Sûfî, alan dışının yorumladığı gibi, eşyayı algılama metodu olarak, "iç gerçek" ve "dış gerçek", paradoksuna başvurmadan eşyayı "tek hakikat" olarak anlamaya çalışır.[9] Tasavvuf sanatı, "maddî-manevî" şeklinde sınıflandırmaz; bazılarının "kutsal", diğerlerinin "kutsal dışı" diye bir ayırma girdiği bir ikilem içersine girmez. Tasavvufun sanata bakışı, varlığa nasıl davranılacağını belirleme gerçeğidir.

---

[8] Jimenez, *a.g.e.*, s. 43.

[9] S. Kemal Yetkin, "*İslâm Minyatürünün Estetiği*", Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1958, I

Alan Dışının Sanat ve Estetik Algısı

Tasavvufun dışındaki düşünce ve anlayışlarda sanat, eşyayı algılamak, eşyaya işlev yüklemek açısında şartlara göre değişkendir. Onların sanat anlayışında nesne, öznenin hâkimiyeti altındadır. Sanatçı istediği şekilde nesneyi yorumlayabilmekte ya da şekil verebilmektedir.

Estetik ve sanat üzerinde araştırma yapanlar, salt kendi temsil ettikleri anlayış doğrultusunda bir yorum getirmektedirler. Onun için şunu ifade etmek gerekir ki, estetik ne psikolojik duyguların ne genel sanat anlayışının ne de bütün bu alanları içeren felsefenin alanı içindedir. Sanat ve estetik, her düşüncenin, inanışın, felsefenin ve dinin alanı içine girmektedir. Yani estetik ve güzellik, "estetik, yalnız felsefî tavır alan bir kimse için bir şey ifade eder"[10] diyen felsefecilerin iddiasının dışında bir gerçektir.

Bunun yanı sıra tarihsel süreçte "kadîm" anlayışı savunan kişiler, Yaratıcının muradına yakın bir perspektifle sanat ve estetik anlayışlarını beyan etmişlerdir. Onlara göre, "baş gözüyle" görülen güzel, hoş şeyler ruhlara huzur vermektedir. Çünkü insan ruhu ancak "Mutlak Güzellik" ile huzur bulur.[11] Yaratıcıyı ve O'nun yaratmış olduğu güzelliği insanın kendi dışında arıyor olması mümkün değildir. Yaratıcının hikmetini algılayan kişi, mutluluğu ve güzelliği ruhlara yegâne zevki veren Yaratıcıdan bulur.[12]

Gelenekçi ve kadîm sanat düşüncesinde, sanatçı eserin gerçek sahibi değildir. Sanat eseri bireysel bir bilincin ürünü olmayan ve ebedî arketipi oluşturan idenin cisimleşmiş ya da maddeye dönüşmüş bir emeğidir. Onlar, gerçek sanatın, "Mutlak"ın tezahürü olan düşünceyi anlamak, anlamlandırmak ve bu konuda farkındalık yaratarak hakikatleri ortaya koyan gerçek olarak görürler. Sanatçı, evrende Tanrı'nın bir aynası görevini ya da temsilciliğini yapmaktadır. Sanat, Yaratıcıya dair "mutlak"ın doğrudan doğruya nesneleşmesi değil, sadece "mutlak"ın düşüncedeki bilgisinin ampirik/müşahedeye dayalı bir kopyasıdır.[13] Düşünce dünyasına zaman tüneliyle girdiğimizde karşımıza farklı sanat ve estetik algıları çıkmaktadır. Kısaca bunlara değinmekte fayda vardır.

---

[10] İsmail Tunalı, *Grek Estetiki, Güzellik Felsefesi Sanat Felsefesi*, Remzi Kitabevi, 6. Basım, İstanbul, 2007, s. 15.

[11] Augustinus, *The Confession of Saint Augustine*, Çev. E. B. Pusey, Random House, New York 1999, s. 230.

[12] Aynı eser, s. 30.

[13] France Frago, *Sanat*, çev. Özcan Doğan, Doğubatı Yayınları İstanbul, 2007, s. 137.

Örneğin Platon'dan önce ilk dönem filozoflarından Heraklatios, evrenin muhteşem bir harmoniye sahip olduğunu; bu harmonide sanattaki harmoniyi ve güzelliği meydana getirdiğini söyler. Pythagorus'da evrenin müziksel yapısının matematiksel bir düzenliliğe sahip olduğunu ve bunun da evreni güzel kıldığını beyan etmektedir.[14]

Platon'a göre, eserin güzelliği aslına sadakati veya doğruluğu ile doğru orantılıdır. Örneğin zevk vermek için yapılan süsleme, resim ve müzik sadece oyuncaktır.[15] Yine Platon'a göre, Yaratıcı bütün varlıklardadır ve hiçbir eşya O'nun varlığının dışında değildir.[16] Ona göre, estetik tecrübe insanı sadece aşkın olana götüren bir gerçek değil, bizzat Yaratıcının güzelliğine götüren gerçektir.[17] Platon, tek bir gerçek sanatçının var olduğunu, bununda Tanrı olduğunu söyler. Aynı şekilde tek bir gerçek sanat eseri vardır, o da evrendir. Platon'a göre, kendinde güzellik başka yerdedir. Bunu algılama gücüne sahip olan insanlar bu "gerçek güzelliği" idrak edebilirler. Platon, kozmosun "güzel" olduğuna inanmakta, bunu "tanrısal elin ruh bahşedilmiş kanıtı" olarak görmektedir.[18] Yine Platon, kozmosun görülebilir "Tanrısal tini" ve "Tanrısal zekâ"sı kendisini her şeyde açığa vurmaktadır görüşündedir.[19]

Platon'un öğrencisi Aristoteles, sanatı, sanatçının tabiatı kendi işleyiş biçiminde taklit etmek olarak tanımlar.[20] Aristoteles, kozmosun güzelliğinin Tanrı'yı görülebilir kıldığını kabul etmektedir. O, kozmosun güzelliğinden Yaratıcının varlığının kanıtlanabileceğini ifade eder. Evrendeki her nesne hem Tanrı'nın var olduğunu hem de böylesi görkemli şeylerin Yaratıcıya özgü olduğunu söyler.[21] Diderot da her insanda güzele karşı bir eğilim varsa, bu eğilim doğuştan gelen bir hakikattir demektedir.[22]

---

[14] R. G. Collingwood, *Doğa Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, İmge Kitapevi, Ankara 1999, s. 14.
[15] Platon, *Devlet*, s. 288.
[16] Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul 1994, II, 138.
[17] Platon, *Syposium*, Panteheon Books, New York 1966, s. 212a.
[18] Platon, *Timaeus*, edr. Edith Hamilton-Huntington Cairns, Pentheon Books, New York 1966, 41e.
[19] Aynı eser, s. 92c.
[20] Aristoteles, *Physics*, II, 2.
[21] Cicero, *De Natura Deorum, Tanrıların Doğası*, Çev. F.G. Özaktürk-Fafo Telatar, Dost Yayınları, Ankara 2006, s. 104-105.
[22] Afşar Timuçin, *Estetik*, Bulut Yayınları, İstanbul 2008, s. 6.

Aquinas'a göre, Yaratıcının işaretlerinin her yerde görülebileceğini, yani estetik tecrübenin varolanı anlaşılır kılacağını; ancak bizzat Yaratıcının kendisini anlaşılır kılamayacağını iddia eder.[23]

Newton ve Kant da, evrenin güzelliğinden ve kozmosun varlığından çıkarılan delillerin varlığını kabul etmektedirler. Newton, varlık sisteminde her şeyi en mükemmel şekilde yerleştiğini ve yönettiğini söyler. Kant'a göre ise, görünen güzellikler, mevcut güzelliklerin bir yansıması olan küçük bir görünümdür.[24]

Hegel'e göre, güzellik, Yaratıcı tarafından tüm varlıklara her birinin ölçüsünde bolca bağışlandığı için "güzellik" denilmiştir. Aynı şekilde, Yaratıcı tüm nesnedeki uyumun ve görkemin nedenidir. Bu güzelliği izleyen ruh, Yaratıcının düzeyinde bir mutluluk yaşar. Hegel, güzel olan şeye nereden bakılırsa bakılsın sonunda Yaratıcı katına ulaşılır.[25] Ve evrende varolan her güzellik aslında "güzel" idesinin bir görünümünden başka bir şey değildir.[26] Yine Hegel göre, sanat, "Mutlak Tin/güzelliğe aittir. Estetik, özgürlük ve duyum alanına dayandığından Yaratıcı ile ilişkilendirilmektedir.[27]

Cicero ise, gökyüzünde olasılığa rastlantıya, düzensizliğe yer olmadığını; buna karşılık doğada güzellik, akıl ve kararlılık olduğunu ifade etmektedir.[28]

J. J. Rousseau, evrene ve insana baktığı zaman orada güzellikler gördüğünü ve bu güzelliklerin kalbini ve vicdanını etkilediğini bununda Yaratıcının varlığına iman ettiğini ifade etmektedir.[29]

Sûfînin Fitrî/Gerçek Sanatı Algılama Metodu

Öncelikle İslâm anlayışına göre, "Allah yarattığı her şeyi güzel yaratmıştır"[30] ilâhî buyruğuyla hareketle, Allah'ın yarattığı ve varlık âle-

---

[23] Thomas Aquinas, *Summa Theologica* I, ed. Anton C. Pegis, Random House, New York, s. 35.
[24] Kant, *Evrensel Doğa Tarihi ve Gökler Kuramı*, Çev. Seçkin Selur, Say Yayınları, İstanbul 2007, s. 14, 40, 49.
[25] George Wilhem Hegel, *Estetik*, Çev. Taylan Altuğ-Hakkı Hünler, Panel Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 103-104.
[26] *Aynı eser*, s. 104.
[27] *Aynı yer*.
[28] Cicero, *a.g.e.*, s. 105.
[29] J. J. Rousseau, *İtiraflar*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1943, II, 126-127.
[30] Secde, 32//7.

mine çıkardığı her eşya/nesne kendinden mevcut bir ilâhî güzellik yansıtır. Eğer Yaratıcı kendi isim ve sıfatlarıyla bütün varlığa tecellî etmişse, bu varlıklarda "güzellik" potansiyel olarak mevcuttur. İslâm düşünürleri bu ve benzer âyetlerle yola çıkarak, evreni atmosferine alan ilâhî güzellik ve âhengi sürekli vurgulamışlardır. Onlar, âlemin en güzel ve mükemmel bir şekilde dizayn edildiğini, insanın da evrendeki güzelliklerden hareketle "Mutlak Güzellik"e ulaştığını ifade ederler.[31]

İslâm bilginleri âleme nakış nakış işlenen güzelliklerden hareketle, en ulvî güzellik vasfına sahip olması hasebiyle Allah'ın "akl-ı küll" olduğunu ve her şeyin üzerinde olduğunu söylerler. Bu yüzden âlemdeki güzellik ve incelik âhengini fark edebilmek, "insan" olmanın en başat özelliğidir.[32] Onlara göre, âlemin güzellik ve düzeni Allah'ın varlığının bir kanıtıdır. Âlemin parçaları o kadar mükemmel dizayn edilmiştir ki, bu düzene müdahale edilirse o ilâhî denge ifsada uğrar. İnsanlara gördükleri "güzel" görünümlere hayranlıklarını gösterirken aslında, o görünümü ortaya koyan sanatçıyı yaratana, yani "En güzel Sanatkâr"a hayranlıklarını göstermektedirler.[33]

Her şeyden önce tasavvuf, Allah'ı "bilmeyi" ve "tanımayı" en büyük sanat olarak görmektedir. Zira insan, kendi gerçeğini bilmesi gerektiği kadar bilseydi, bütün varlık hakkında tam bir bilgiye sahip olurdu. Eğer ruh ilâhî gücünün farkındalığına varırsa bir aynanın eşyayı yansıttığı gibi eşyadaki ilâhî güzelliği yansıtır.[34]

Sûfî; duyduğu, hissettiği, gönül ile idrak ettiği tüm nesnedeki ilâhî sanatı, bütün varlığıyla, benliğiyle ince bir ruhla işleyerek o cezb edici güzelliği görür ve yaşar. O, her kuşun çıkardığı seste, rüzgârın uğultusunda, her böceğin kendi dilince hâlini arz etmesinde, tüm bitki ve donuk maddelerin hal lisanlarıyla konuşmalarında; Allah'a olan aşkın, bağlılığın en güzel yakarışını işitir. Allah'ın nesnedeki izini süren sûfî, bal arısının her çiçekte topladığı gıdayı şifa kaynağı bala dönüştürdüğü gibi, kendiside her kevnde ilâhî esma ve sıfatı algılayarak nûrla aydınlanır. Ve o, bu aydınlanmayla diğer varlığa ayna görevi yaparak, onlara hayatın asıl şifası olan ilâhî gerçekleri tattırır. Zira o, Yaratıcının,

---

[31] Kindî, *Kitab fi'l-felsefeti'l-'ula*, çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2002, s. 214, 297-298.

[32] İbn Sinâ, *Kitabu'n-Necât*, nşr. M. Fahri, Beyrut 1985, s. 285.

[33] Gazzâlî, *el-Masadü'l-Esna fî Şerhi Esmaillahi'l-Hüsna*, Kahire, 1906, s. 51; *İhyau'ulumu'd-dîn*, Kahire 1960, IV, 173.

[34] Ray Livingston, *Edebiyat Teorisi*, Çev. Necat Özdemiroğlu, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 72.

"Göklerde ve yerde bulunan her varlık kendi dilince bizi anar"[35] gerçeğiyle bütünleşmiştir. Çünkü tasavvufun nesnedeki güzellik, estetik ve sanat algısıyla diğer felsefe ve düşünceleri birbirinden ayıran temel ölçü, nesnenin ilâhîlik yönüdür.[36]

Tasavvufî sanat anlayışı, Allah'tan fitrî olarak gelen her ilâhî veriyi doğrudan veya dolaylı olarak dışa yansıtmaktadır. Tasavvuf sanatı ilâhî ruhtan kaynaklanan değeri temsil ederken, tasavvuf dışı sanat ise, arzuları ve arzuların yaratıcılığı temsil edilmektedir. Sufizmde sanatsal güzelliğin, estetiğin özü, manevî/ilâhîdir. "Maddî" olarak ele alınan her konu gayri ilâhîdir. Tasavvuf anlayışında her insan bir sanatçıdır. Ve aynı şekilde başta insan olmak üzere her varlık en büyük sanat eseridir. Yani her varlık Yaratıcı gibi "özgün"dür.

İslâm, ilim ve düşünce planında olduğu gibi, sanat ve estetik konusunda da kendine özgü anlayışıyla önemli ve "bambaşka" gerçekler ortaya koymuştur. Allah'ın her şeyi en güzel şekilde yarattığı ve yarattığı her şeyin de en güzel bir yansıma olduğunu bütün herkese meydan okuyarak ortaya koymaktadır.[37] Aynı şekilde insana da hem kendilerine hem de diğer varlığa en güzel şekilde davranmayı istemektedir. Diğer taraftan Allah, insana her işinde ve davranışında, her şeyin en iyisini ve en güzelini yerine getirmeyi bir yükümlülük olarak yükler.

Allah'ın sûreti üzerine yaratılan insan en büyük sanatçıdır. Zira "ilâhî sûret"e sahip olmak, bütün iâhî isim ve sıfatları anlamak ve hâline uygulamak anlamına gelmektedir. Bu hâl, Allah'ın her nesnede olduğunu; "O, evveldir, âhirdir, zâhirdir, bâtındır"[38] hakikatiyle idrak etmek demektir. O'nun sanatının kâmil anlamda tezahürü, Kendisini hem zâhir/açık görünümüyle hem de bâtın/gizli görünümüyle bilmektir. Bu tezahür mü'min insanın yaşamının her aşamasında kendisini bir bütün olarak kuşatmalıdır. İlâhî sanatı bu minval üzere yaşayan kişi, içinde yaşadığı evde ve o evin her bölümüne o ulvî güzelliği yansıtarak yaşamalıdır. Evinin eşyasını dizayn etmesi, o eşyaya davranışı Rahmanî bir güzellik ve incelikle olmalıdır ki, Rabbanî feyizle o eşya güzelliğini tam yansıtabilmelidir. Kullandığı bütün eşyayı, ilim yaptığı mekânı, alışveriş yaptığı yeri, para kazandığı iş yerini, yürüdüğü sokağı, çarşıyı, yemek yediği tabağı, kullandığı kaçık ve çatalı, su içtiği bardağı, giysisini ve ayakkabısına en güzel şekilde davranması hem onlarda ince ilâhî sanat

---

[35] Bk. Haşr, 59/1.
[36] J. C. Schiller, "*Çeşitli Estetik Objeler Üzerine Dağınık Görüşler*" "Sanat" içinde, Çev. Gürsel Aytaç, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 125.
[37] Bk. Mülk, 67/3-4.
[38] Hadid, 57/3.

idrak etmektir hem de kalıplaşmış namaz, oruç vb. ibadetlerde olduğu gibi Yaratıcıya karşı yerine getirdiği bir ibadettir.

Sûfî, insanların arzularını okşayan geçici sahte güzelliklerle iş yapmaz, o fitrî olarak varlıkta mevcut bulunan güzellikleri keşfederek, ilâhî güzellikte hem kendisi faydalanır hem de diğer insanların faydalanmasını sağlar. Çünkü sûfî, nefs/arzunun ötesinde olan sadr, kalp, sır ve ruh mertebeleriyle yalnızca Allah'ı bilgi tecrübesiyle talep eden kişidir. Zira insan, "güzellik" cevherini Yaratıcının, " O Allah ki, en güzel biçimde yaratandır, kusursuzca var edendir, şekil ve sûret verendir"[39] vasfından almaktadır. İnsan, diğer varlıklara kıyasla Allah'ın isim ve sıfatlarının görünümünü üzerinde en fazla barındıran varlıktır. Bu hakikati Allah, "Âdem'e isimlerin hepsini öğrettik"[40] şeklinde vurgular. Bu yüzden tasavvufta insanın Allah'ın nefhası olarak sanat ortaya koyması, zuhûr ve izhârın sevgisindendir. Sanatkârda Allah'ın mazharı olduğuna göre onun ortaya koyduğu her şey güzeldir. Çünkü Allah'ın insana olan vaadinde, hem kendisinin "güzel" olması hakikati var; "Sûretinizi de en güzel kılandır"[41] hem de kendisine yaratılışındaki güzellik nedeniyle iş yapma yeteneğini vermiştir.

"Her şeyi sapsağlam ve yerli yerinde yapan Allah'ın sanatıdır"[42] ilkesiyle varlığa bakan sûfî, insanın bedenini/tenini de estetik özelliklerle donanmış bir nesne olarak görür. Estetik bakış, kişinin kendini ve dış âlemi algılamasına ve ilâhî perspektifte görmesine göre değişir. O, Yaratıcının öngördüğü şekilde nesnel, yine Yaratıcının öngördüğü şekilde özneldir. Allah'ı bilen her yetkin bilinç, her nesnede, her sanatta "bir görünmez"in peşinde olduğunun bilincindedir. Zira sûfî perspektifte görünmez olan var olmayan değildir. Çünkü ilâhî alıcıları kullanamadığı zaman her şeyi açık bir şekilde görmek, hissetmek, anlamak ve bilmek mümkün değildir. Yaratıcının sanatını ve estetiğini anlamaya yönelen algı, farkındalığın şuurunu yakalayan algıdır.

Tasavvufun sanat anlayışı, tıpkı Allah'ın verdiği örneklerde olduğu gibi,[43] bir sembolik betimlemeye dayanır. Yaratılan tüm varlıklardaki ilâhî görünümleri algılamak ve somut ve soyut eyleme bunu yan-

---

[39] Haşr, 59/24.
[40] Bakara, 2/31.
[41] Mü'min, 40/64.
[42] Neml, 27/11
[43] Bk. Ankebut, 29/43; Nahl, 16/43.

sıtmak en büyük sanat ve en ince estetiktir. Buda nefsin arzu ve isteklerinden soyutlanmış bir ilâhî verinin nesnedeki tecellîleri uyandırmasına bağlıdır.

Tüm sanatların camiye, camiin de ibadete götürdüğü gibi bir anlayışın hâkim olduğu "İslâm sanat"(!) anlayışında, Allah'ın tüm varlıkların fıtratına yerleştirdiği güzellik, estetik, incelik, nârinlik ve sanat, tarihsel süreçte bir türlü sünnetullah perspektifinde gerçekleştirilememiştir. Zira İslâm estetik ve sanatın amacı, teknikleri ve temasıyla bir ibadetin ötesinde, bir yaşam anlayışının hâl diline/uygulamaya dönüşünü temsil etmektedir. Fakat İslâm sanatı, zâhirî anlayışın etkisinde kalarak, camilerin; mihrabına, minberine, kubbelerine, avlusuna, revaklarına, türbelere ve kümbetlere mahkûm edilerek Allah'ın her nesneye ilmek ilmek işlediği o eşsiz güzelliklerin idrak edilmesi engellenmiştir. Ne yazık ki, sadece taşın ibadeti ve Müslüman cemaatın tüm faaliyetlerinin yayılış merkezi olarak telaki edilen cami, tüm sanatların odak noktası olarak kabul görmüştür.[44]

"Allah, yarattığı her şeyi (en) güzel şekilde yaratmıştır"[45] O'nun yarattığında bir sapma bulmak mümkün değildir. Yaratıcının eşyadaki hikmetinin[46] farkındalığına vararak, o nesnenin güzelliğini ve bütün varlıklara tarif edilmez bir nakışlıkla işlediği ilâhî sanatın inceliklerini bu perspektifte değerlendirmek Allah'ın insanda istediği hakikattir. Nesnede rahmetin ve güzelliğin birleşmesi Yaratıcının estetik sırrıdır. Bu sır, ilâhî varlığın güzelliğini ortaya çıkarır. Eğer eşyadaki güzellik ve estetik insanın ruhunda bir devrim gerçekleştiriyorsa bu ilâhî nurun rahmetinden ya da Allah'ın "rahmet" isminin tezahüründendir. Nesnede var olan her güzellik sırru'r-rubûbiyeyi özne olan insanın ruhuna yansıtır.

Allah ile insan arasında cereyan eden aşk iki yönlüdür. Birincisi, Allah'ın mahlûkatına olan şevki/arzusu; ikincisi, insanın Allah'a olan arzusudur. Fakat varlıkta tezahür eden ve kendisine dönmeyi arzulayan Allah'ın nefesidir. Tetikleyicisi güzellik olan bu aşkın bilinçli ve bilinçsiz her iki yönüyle de nesnesi Allah'tır. "Allah güzelliği seven güzel bir varlık" olduğuna göre Kendisini Kendisine izhar ederek, dünyayı Kendi sûretinin, Kendi güzelliğinin seyredebileceği bir ayna olarak yaratmıştır.

---

44 Roger Garaudy, *İslâmın Vadettikleri*, Pınar Yayınevi, Ankara, 2004, s. 150-153.
45 Secde, 32/7.
46 Hikmet: Varlık sahnesine çıkan tüm eşyada mevcut olarak bulunan ilâhî tacellî/ verileri ve sırrı algılamak. Yani eşyanın/nesnenin hakikatlerini olduğu gibi ve insanın gücü dahilinde bilmesi, ilâhî hakikatleri, eşyayı ve varlığın gerçekliğini anlamak, bilmektir.

Ve bunu algılamanın neticesi de, Allah'ın sevgisine kavuşmaktır. İnsanın Allah'ın sevgisini kazanması, Allah'ın sanatın inceliğini ve güzelliğini diğer insanlara göstermesinin sebebi, özne olan insanın kendinden saklı ilâhî aşk definesini keşfedip o eşsiz güzelliği sevmesindendir.

Allah, varlığa cemâliyle, o varlığın hem fiziksel hem ruhsal özüne göre görünür. O zaman nefs, Allah'ı kendi aracılığıyla değil, O'nun aracılığıyla gördüğünü fark eder; her varlıkta Allah'ın o ince sanatını temaşa eder, bunu da ancak ilâhî nazarla yapabilir. Kendisinden başka bir şey sevmediğini fark eder; O âşıktır ve Ma'şûk'tur, arayan ve aranandır. Gaye, "gizli hazine"yi keşfedebilmektir. O'nun aşkının harekete geçmesi, O'nun varlığının yaratılanların varlığında bir titreşimden başka bir şey değildir. Müzik ve şiirdeki sanat buna en güzel örnektir. Zira müzik ve şiir dinlerken tecrübe edilen duygu, ebedî güzelliğin yankısıdır. Eğer mutasavvıf, varlıkların hem Yaratıcısı hem kurtarıcısı hem de güzellik ve estetik maddesi olan ilâhî cemâlin nefesini algılayabiliyorsa, bunun sebebi kendisinin Rabbine dönmeyi, yani kendini keşfetmeyi istemesi ve ilâhî tecellîyi arzulamasındandır.

Kalb tamamıyla ilâhî tecellîgâhın merkezi olursa, bu tecellînin sahip olduğu beden artık hikmeti "baş gözüyle" değil, "kalb gözü" vasıtasıyla eşyadaki o ilâhî güzelliği ve inceliği algılayacaktır. Buda Sâ'ni'in, o yüce sanatıyla her varlıkta ortaya koyduğu güzellik ve sanatı tam olarak gereği gibi idrak etmektir. Tüm eşyada görülen güzellik, başat tecellîdir. Sûfî perspektifte "güzellik", alan dışının ifade ettiği "baştan çıkarma" aracı değildir; Yaratıcının hikmet tezahürüdür. Her şeyi ahenkli bir şekilde ve yerli yerince yaratan Yaratıcının en büyük sanatıdır. Fakat tasavvuf dışındaki bilim, düşünce, inanç ve inanışlarda eşyadaki sanat, estetik ve güzellik daima insana "baş gözüyle" görünen yönüyle algılanır.

Sûfîlere göre, "güzellik" eşyada görülen ve "benlik"te mutluluk, cazibe, kabul ve çekicilik oluşturan her şeydir. Evrendeki güzellik beklenti, genişlik, lütuf, rahmet, merhamet, şefkat, acıma, cömertlik, infâk, fedakârlık ve ihsân ifade eder.[47] Allah'ın sıfatı olan "güzellik," zâtında ilim ile müşahede edilerek görülen bir hakikattir. Çünkü Yaratıcı yarattığı eserlerinde güzelliği ayrı bir müşahedeyle görmek istemiş ve evreni bir ayna olarak yaratarak, evrende Kendi güzelliğini görünür kılmıştır.[48] Bu güzelliğin nurunun insana ayan olması da, ilme'l-yakîn'den, yani ilmi tecrübeden, ayne'l-yakîn, yani nesnel müşahedeye dayalı tecrübeye intikal edilince gerçekleşir.[49]

---

[47] İbnü'l-Arabî, *Futûhatu'l-Mekkiyye*, Dâru'l Sadr, Beyrut, 1998, III, 542.
[48] Abdülmenam Hafifî, *Mu'cemu'l-Müstalahatü'l- Sûfiyye*, Beyrut, 1980, s. 68.
[49] Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut, 1992, s. 45-46.

Sûfîler güzelliği iki kısma ayırırlar; birincisi, hissedilen, görülen doğal güzellik; ikincisi, duyularla hissedilmeyen "mutlak ilâhî güzellik"tir. Mutlak güzellik, Allah'ın ezelî sıfatıdır. Allah, bu güzelliğin insanlar tarafından idrak edilmesi için evreni bir ayna konumunda yaratmıştır. Evrendeki her varlık diğer bir varlığa Yaratıcıyı tanıtmak amacıyla bir ayna gibi hakikatleri kendisine yansıtmaktadır. Aynı şekilde varlık sahnesine çıkan her varlık da, Yaratıcı için bir aynadır. Yaratıcıdan intikal eden; "Ben gizli bir hazîne idim. Bilinmemi arzu ettim (ma'rifetime muhabbet ettim) bu kâinatı yarattım."[50] ve "âlemi kendi cemâlimi temaşa etmek için yarattım" sözleri, yaratılan nesnenin ilâhî güzellikle yaratıldığı ve Allah'a ayna olduğu vurgulanmaktadır. Zira varlıkların tümü Allah'ın güzelliğinin bir sûreti ve görüntüsüdür. İşte evrenin bu ilâhî güzelliğinin şuuruna varmak ve hakkında tam bir bilgiye ulaşmak için önce derûnî düşünceye dalmak, sonra duygular yoluyla bu gerçeği kalp ile anlamak gerekir.

Tasavvufî anlayışta duyusal güzelliğin görüntüleri, ilahî güzelliğin görüntülerine dönüşmektedir. Onun için kişi doğal güzelliği vesile edinerek ilâhî güzelliğe ulaşabilir. İlâhî güzelliğin verileri/feyzleri doğal güzelliğin aynasında görülebilir. Bu doğal güzellik ise bazen bir insan sûretinde bazen yansıttığı işaretlerle diğer varlıklarda görülür.[51]

Sûfîlere göre, evrendeki bütün varlıklardaki güzellikler mecâzîdir. Fakat bu varlıkta bulunan güzellik, zerâfet, âhenk ve estetik ilâhî güzelliğin ta kendisidir. Sûfîler, tüm muhteşem güzelliğiyle duran evrenin varlığını, güzelliğini Allah'ın güzelliğinin varlıklara yansıması olarak telaki etmektedirler. Allah'ın evrende tecellî etmediği hiçbir varlık mevcut değildir. Bu yüzdendir ki, evreni ve içindekileri kendi sûreti üzere var eden O'dur. Bu sebeple bütün evrenin güzelliği zâtidir. Yani evrenin güzelliği de Allah'ın kendi güzelliğidir.[52]

İşte cansız kalplilerin Allah'ın eserlerinde "güzellik" devşirmeleri mümkün değildir. Bu tıpkı "eşek" denilen hayvanın tabiatı gereği nergis ile dikeni birbirinden ayıramamasına benzemektedir. Onun için kendi keşfini gerçekleştirmeyen insan kördür. Zira onun hali tavaf esnasında "hacer-i evsedi" görmedikçe "hac" ibadetine yerine getiremeyen sersem

---

[50] Aclunî, *Keşfu'l-Hâfa*, II, 132.

[51] Ahmed b. Melâ Muhammed Zivingî, *el-'Igdu'l-Cevherî fî Şerhi Dîvân-ı Şeyh Cizîrî*, Dımaşk, 1987, II, 531.

[52] İbnü'l Arabî, *el-Hubbu ve'l-Mahabbetu'l-İlâhiyye*, thk. M. Mahmud el-Ğerab, Dımaşk, 1992, s. 34.

insana benzemektedir. Çünkü o, simgelerden, güzellerden nazlı ve cilvelilerden kaçarak gülü umursamayıp dikene yönelen eşeğe benzer.[53]

Sûfîlerin gayesi, varolan varlığın güzelliğini keşfederek, güzeller güzeli olan Allah'ın güzelliğini anlayabilmektir. Onlara göre, Allah'ın güzelliğinin tecellîsi olmazsa eşya hiçbir çekicilik ortaya koyamaz.[54] Zira ezelî güzelliğin Yaratıcısı yarattığı eserleri harikalarla donattı. Güzellik varolduğu için sevgi de ezelden ebede var oldu ve her ikisi de ayrılmaz bir bütündür. Sûfîlere göre, sevginin nedeni güzelliktir ve sevgi güzellik için vardır. Güzellik, kendi zâtıyla sevimlidir. Bu sebeple Allah güzeldir; güzelliği sever ve O'nu sevenler de her şeyin en güzelini ortaya koyarlar.[55]

Bazı sûfîler, insanı diğer nesneden daha farklı ve üstün bir konumda değerlendirirler. Onlara göre insan, "Mukaddes Güzellik" olarak nitelendirdiği Allah'ın güzelliğinin bir kopyasıdır. Bu yüzden Allah, insana nur kaynağından alınmış bir ışık demeti veya güzellikten bir parça olarak hitap eder. Çünkü insan Allah'ın gözbebeği ve nefhasıdır. Aynı zamanda insan Allah'ın mukaddes güzelliğinden bir tutamdır.[56]

Neticede sanat, tüm yönleriyle, yani tipleri ve modelleriyle, vahiy edilmiş gerçekleri seyredenin, okuyanın gönül dünyasına ve bütün benliğine ilâhî hakikatleri öğretmelidir. Eser ortaya koyan sanatçının sezgisine dayanan ince yönlerle manevî râyihaları uyandırmalıdır. Bunun aksine İslâm dışı sanat, insanları hakikatlere götürmekten alıkoymakta, ilâhî geleneği ve erdemi çirkinleştirmektedir. Bu kitlenin temsilcisi olan sanatçı, göremediği ve idrak edemediği nesneyi sanki görmüş ve anlamış gibi bir pozisyona bürünerek, "yüce erdeme" sanki kendisi sahipmiş gibi davranmaya çalışır.

Değerlendirme

Tasavvuf, Allah'ı ve O'nun isim ve sıfatlarının tecellîsi olan tüm nesneyi bütün beliğiyle yaşayan bir hakikattir. Tasavvuf ilim ve terbiyesiyle yoğrulan kişi, Allah'ın her yerde ve her nesnede bulunan güzelliğini bütün hücreleriyle yaşayandır. Sûfî, yaratılan her eşyanın her zerresinde O yüce Sanatkârın muazzam nakşını görerek, hissederek ve yaşayarak, daima O'na hamd ve şükür ederek Allah ile bütünleşen bir hayat ortaya koyar.

---

[53] Zivingî, *a.g.e.*, I, 296-297.
[54] *Aynı eser*, I, 316.
[55] İbnü'l Arabî, Futûhat, II, 326.
[56] Zivingî, *a.g.e.*, II, 870.

Sûfî, doğada her nesnenin çıkardığı o ritimli seste Allah'ı anışın en güzel cümlelerin gönülden hissederek yaşar. Zira onun Allah'a olan bağlılığı, itaati, yani Allah'a yaptığı ibadet, ne bir kölenin efendisine korkuyla yerine getirdiği bir itaat, ne de bir tüccarın kâr amacıyla, yani cennet ve nimetlerini düşünerek yerine getirmeye çalıştığı ve menfaatle kamufle edilen bir bağlılıktır. Bu bağlılık, Allah'a tarif edilmez bir sevgi, güzellik ve büyük bir içtenlikle bağlanmanın neticesinde kendisine verilen "en güzel" ihsandır. Yani en büyük vergi olan bu ihsanda, kişinin Allah'ı her zerresinde yaşayarak, onun eşsiz güzelliğini tüm varlıkta müşahede ederek yaşamaktır. Bu gerçekleşirse, evrenin tamamının, o güzelliğin nuruyla aydınlanıp ışığa kavuşma hakikatinin bilincine varılacaktır.

İnsana, Allah'ın verdiği değerin aynısını veren tasavvuf, onu her varlığın üstünde tutar. Çünkü Sûfî, "Allah'ın her şeyi insan için, insanı da kendisi için yarattığının" bilincindedir. Bu anlayıştan dolayı "Allah insanı olan" sûfî eğer Yaratıcısını her zerredeki güzelliğini, estetiğini idrak ederse, her bilginin ötesinde olan "kitabün meknûn" hakikatini yakalar. İşte bu bilgi, Allah'ın en büyük ve en güzel sanatkâr olduğunun gerçeğidir. Diğer taraftan tasavvuf, insana verilmesi gereken değer gibi, diğer varlıklara da aynı değeri vermektedir. Zira bu anlayış, tüm varlıklarda bulunan ilâhî tecellînin algılanması varlıkta mevcut olan ilâhî sanatın ve güzelliğin bilinmesine bağlıdır.

Sonuçta bu karşılıklı güzellik, yani Yaratıcı ile yaratılanların sahip olduğu her iki güzellik de biri diğerinin zâtının aynısıdır. Bu yüzden her ikisi de birbirlerinin sevgilisi ve mahbubudurlar. Her biri diğerinin aynasına yansır; biri diğerine güzellik ve nazını gösterir. Onlar gövde ve dal itibarıyla birleşirler. Vuslatın kuralı gereği onlar, birbirlerinden ayrılmaz ve kopmazlar. Onlar, ruhları güzellik ve estetik açıdan da aydınlatan iki mumdur ve benliklerin meşâlesi onların sayesinde tutuşmuştur.

KAYNAKLAR

el-Aclunî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Daru'l-Kütûbi'l İlmiyye, Beyrut, 2009.

Aquinas, Thomas, *Summa Theologica* I, ed. Anton C. Pegis, Random House, New York.

Augustinus, *The Confession of Saint Augustine*, Çev. E. B. Pusey, Random House, New York, 1999.

Cicero, *De Natura Deorum, Tanrıların Doğası*, Çev. F.G. Özaktürk-Fafo Telatar, Dost Yayınları, Ankara, 2006.

Collingwood, R. G., *Doğa Tasarımı*, Çev. Kurtuluş Dinçer, İmge Kitapevi, Ankara, 1999

Frago, France, *Sanat*, Çev. Özcan Doğan, Doğubatı Yayınları İstanbul, 2007.

Hafifî, Abdülmenam, *Mu'cemu'l-Müstalahatü'l- Sûfiyye*, Beyrut, 1980

Hegel, George Wilhem, *Estetik*, çev. Taylan Altuğ-Hakkı Hünler, Panel Yayınevi, İstanbul, 1994.

Garaudy, Roger, İslâm'ın *Vadettikleri*, Pınar Yayınevi, Ankara, 2004

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed, *el-Maksâdü'l-Esna fî şerhi esmaillahi'l-hüsna*, Kahire, 1906.

_____, *İhyau'ulumu'd-dîn*, Kahire 1960.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin, *Futûhatu'l-Mekkiyye*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1998.

_____, *el-Hubbu ve'l-Mahabbetu'l-İlâhiyye*, thk. M. Mahmud el-Ğerab, Dımaşk, 1992.

İbn Sinâ, *Kitabu'n-Necât*, nşr. M. Fahri, Beyrut, 1985.

Jimenez, Marc, *Estetik Nedir*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2008.

Kant, İ, Evrensel Doğa Tarihi ve Gökler Kuramı, Çev. Seçkin Selur, Say Yayınları, İstanbul, 2007.

Kindî, *Kitab fi'l-felsefeti'l-'ula*, çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002.

Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut, 1992.

Leaman, Oliver, *Islamic Aesthetics An Introduction, Edinburg University Press,* 2004.

Livingston, Ray, *Edebiyat Teorisi*, çev. Necat Özdemiroğlu, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998

Platon, *Syposium*, Panteheon Books, New York, 1966.

_____, *Timaeus*, edr. Edith Hamilton-Huntington Cairns, Pentheon Books, New York, 1966.

Rousseau, J. J., *İtiraflar*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943

Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, Çev. Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul, 1994.

Schiller, J. C., "*Çeşitli Estetik Objeler Üzerine Dağınık Görüşler*" "Sanat" içinde, Çev. Gürsel Aytaç, Doğubatı Yayınları, İstanbul, 2008

Schuon, Frithjof, "*Forms in Art*", The Trannscendent Unity of Religions, Theosopical Publishing House, 1993.

Tunalı, İsmail, *Grek Estetiki, Güzellik Felsefesi Sanat Felsefesi*, Remzi Kitabevi, 6. Basım, İstanbul, 2007.

Yetkin, S. Kemal, "*İslâm Minyatürünün Estetiği*", Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1958.

Zivingî, Ahmed b. Melâ Muhammed, *el-'Igdu'l-Cevherî fî Şerhi Dîvânı Şeyh Cizîrî*, Dımaşk, 1987.